

DE EZEL IN DE ARCHEOLOGIE, DE GESCHIEDENIS, DE CULTUUR, DE KUNST EN DE LITERATUUR

HANS RIJNS

De ezel is een van de protagonisten die geregeld voorkomt in de fabels van Esopus.¹

Bekend is natuurlijk de ezel die jaloers is op het schoothondje en ook op de schoot van zijn meester springt, wat hem duur komt te staan. Andere fabels over de ezel zijn minder bekend, maar het thema van *De muilezel, de vos Reinaert en de wolf* doet onder de reynaerdisten belletjes rinkelen. Als de wolf aan de muilezel vraagt hoe hij heet en hij van de muilezel onder de linkerhoef moet kijken, krijgt hij een ongenadige dreun voor zijn harses.²

Deze fabels en veel andere verhalen en wetenswaardigheden over de luie, koppige, domme ezel die alleen met stokslagen in actie komt, maar die ook slim, taai en meegaand kan zijn, vinden we terug in *De ezel, archeologie, geschiedenis, cultuur, kunst, literatuur*, een boek vol wetenswaardigheden over het dier dat ons sinds mensenheugenis tot last- en rijdier dient.

Twee voorwoorden en zeventien hoofdstukken

Het boek opent met twee voorwoorden. In het eerste komt de ezel als onderwerp in vele literaire werken en de kunst aan bod. De auteurs zeggen zich te beperken tot het Middellandse Zeegebied en Europa. In het tweede voorwoord beschrijven de auteurs hun liefde voor de ezel te hebben opgedaan tijdens hun reizen langs de Middellandse Zee. Hierna volgen zeventien hoofdstukken waarin met talloze verwijzingen naar literaire werken, kunst en archeologische vondsten de geschiedenis van de ezel wordt besproken. Het boek sluit af met per hoofdstuk een beknopte bibliografie, een verantwoording van de kleurenfoto's die in de tekst opgenomen zijn en een alfabetisch register van eigennamen.

Ik volsta hier met een korte beschrijvingen van de zeventien hoofdstukken zodat de lezer een indruk kan krijgen van dit boek dat in 2014 verscheen, vier jaar na het overlijden van Ruud Conens, één van de auteurs.

1. Wilde & tamme ezels

Onze ezels stammen af van wilde ezels die in Noord-Afrika leefden. Ruim 5000 jaar of langer geleden werd de ezel in Noordoost-Afrika gedomesticeerd. De Nubische ezel (*Equus africanus africanus*) lijkt nog het meest op onze huidige ezel. De ezel werd, zo blijkt uit opgravingen, vooral gebruikt als lastdier, maar ook als trekdier bij allerlei landbouwactiviteiten. Bekend zijn lange ezelskaravananen van wel honderden dieren. Zij waren lange tijd belangrijk omdat de dromedaris en de kameel nog niet gedomesticeerd waren.³ In het Nabije Oosten werd de ezel langzamerhand ook als rijdier gebruikt. Het dier was populair. Dat blijkt o.a. uit het *Oude Testament* – de auteurs noemen een groot aantal passages waarin ezels voorkomen – maar ook in wetten, bestiararia, op kleitabletten, mozaïeken en reliëfs worden ezels en wilde ezels (ook wel ‘onagers’ genoemd) beschreven en afgebeeld.

2. Griekse ezels

De schrijvers bedoelen hier niet een ondersoort van de Nubische ezel, maar ezels die voorkomen in de Griekse literatuur en kunst. Al in de *Ilias* en de *Odyssee*, beide toegeschreven aan Homerus, komt, weliswaar in een homerische vergelijking, de ezel voor. Ajax wordt met een desperate, vasthoudende en taaie ezel vergeleken in zijn strijd tegen de Trojanen. En zo zijn er meer voorbeelden over de ezel in de Griekse literatuur. Op Griekse friezen en Grieks aardewerk zien we weinig ezels, maar des te meer paarden. Het paard gaf status aan de Griekse man, de ezel daarentegen was verbonden aan slavenarbeid en werken op het land en had daarom een lage status. Griekse schrijvers zagen de ezels als seksbelust, dom, onmuzikaal, lui, koppig en obstinaat. In Griekse fabels en spreekwoorden, die over het harde leven gaan, komen ezels relatief veel voor, de paarden veel meer op kunstvoorwerpen en in beeldhouwwerk. Een van de weinige uitzonderingen is een aardewerken kom uit ca. 400 vóór Christus waarop een huwelijksstoet wordt afgebeeld. Een danser en een muzikant dansen voor een ezelwagen uit. De ezels zijn zichtbaar opgewonden en verwijzen met hun geërecteerde penissen duidelijk naar wat komen gaat. Als er al ezels op Griekse vazen voorkomen, dan is dat vaak in combinatie met Dionysus en saters. De ezel was het rijdier van Dionysus, god van de wijn en de vruchtbaarheid.

3. Ezelfabels

Aan het hoofdstuk over ezelfabels gaat een korte definitie van de fabel vooraf. De definitie komt overeen met de gangbare definities: korte verhaaltjes met een moraal waarin naast dieren ook mensen en voorwerpen een hoofdrol spelen. Ezels worden in de fabels vaker genoemd dan paarden. Vaak gaat het om de tegenstelling tussen het arrogante paard en de verachtelijke ezel.

De schrijvers vatten zeven ezelfabels samen. Hiervan komen er vijf voor in de *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (Leeu 1485).⁴ Twee fabels zijn voor mij volkomen nieuw. In *De pakezel en het rijpaard* weigert een paard een gedeelte van de vracht van een ezel over te nemen. Als de ezel ten slotte bezwijkt en dood neervalt, moet het paard zowel de lading als de ezel gaan dragen. Moraal: gedeelde smart is halve smart. In de andere ezelfabel valt een ezel beladen met zakken zout in een rivier. Door het water lost een deel van het zout op waardoor de ezel minder te sjouwen heeft. Als hij later een lading sponzen vervoert, herinnert hij zich de val en laat zich expres in de rivier vallen met als gevolg dat de sponzen zich volzuigen en de lading tweemaal zo zwaar wordt (bezint eer gij begint!).

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een opsomming van een aantal ezelfabels in Perzische en Arabische fabelverzamelingen (o.a. de *Kalila & Dimna*), in de fabels van Luther, de fabels van Jean de la Fontaine en een verwijzing naar ezels in moderne verhalen: de ezel Eeyore in *Winnie-de-Pooh*, de muilezel Mia in de *Fabeltjeskrant* en Donkey in de animatiefilm *Shrek*.

4. Romeinse ezels

Ezels en muilezels waren belangrijk voor de Romeinse samenleving als last- en rijdieren. In landbouwtraktaten vinden we uitgebreide adviezen over het houden en fokken van ezels en muilezels. Zij komen o.a. voor in *De Agri Cultura* van Cato; *De Re Rustica* van Varro; *De natura Deorum* van Cicero; *Naturalis Historia* van Plinius de Oudere en in *De Re Rustica* van Columella.

Allerlei feiten, maar ook halve waarheden en volslagen onzin, komen in die werken aan bod. Met name Columella geeft veel tips over het fokken van muil-dieren (paardenmerrie en ezel) waar nog het nodige bij komt kijken, blijkens de voorbeelden die de auteurs met enige gretigheid geven. Ook zijn er tips in voornoemde boeken over het fokken van muilezels uit paardenhengsten en ezelingen.

Naast de handleidingen over het fokken van muilezels zijn er ook veel traktaten terug te vinden over dierengeneeskunde. Bekend is vooral de *Digestorum artis mulomedicinae libri quattuor*. Dat boek, bestaande uit vier delen, wordt aan Vegetius toegeschreven.⁵ Hij bundelde temporaine maar ook oudere Latijnse teksten die later in Arabische en Europese handschriften werden opgenomen.

Een interessant weetje zou zijn dat de vroegste Cleopatra die baadde in ezelinnenmelk met rozenblaadjes niet Cleopatra zelf was, maar Claudette Colbert in 1934 in de gelijknamige film. Dit is echter niet juist. Colbert baadde in een bad vol ezelinnenmelk in de film *The Sign of the Cross* uit 1932. In *Cleopatra* (1934) komt de badscène niet voor.

5. Gouden ezels

In de tweede eeuw na Christus schreef de auteur, filosoof en redenaar Apuleius een roman: *De Gouden Ezel* (*Asinus Aureus*) geïnspireerd door Griekse en misschien ook Noord-Afrikaanse sprookjes en verhalen. Zijn verhalen zijn door de eeuwen heen een inspiratiebron voor schrijvers (onder wie Boccaccio in zijn *Decamarone*), beeldhouwers en schilders. De hoofdpersoon in *De Gouden Ezel* verandert vanwege zijn nieuwsgierigheid in een ezel. Hij maakt allerlei avonturen mee waardoor ons een blik gegund wordt in de Romeinse wereld van de tweede eeuw. De dagelijkse werkelijkheid voor slaven wordt afgewisseld met erotische avontuurtjes van ontaarde vrouwen en liederlijke priesters. Er wordt ook aandacht besteed aan vier op *De Gouden Ezel* gebaseerde navolgingen.⁶

6. Prijs van een ezel

Veel cijfers in dit hoofdstuk over de prijs van een ezel, maar ook het huren van ezels met ezeldrijvers. Zoals eerder vermeld, waren ezels belangrijk voor het vervoer van goederen en het bewerken van het land. In veel documenten komt men de prijzen tegen die je voor een ezel moet betalen. Een goede ezel was niet goedkoop, zelfs duurder dan een koe. Ezelhengsten waren duurder dan ezelinnen, waarschijnlijk omdat ezelinnen beperkt ingezet kon worden vanwege de tijd dat ze drachtig waren. Dat je voor een ezel flink in de buidel moest tasten is wel duidelijk. Niet alleen het aanschaffen maar ook het verzorgen van het dier had zo zijn prijs. Wilde men uit de ezel halen wat erin zat, dan

moest hij goed gevoederd worden: groenvoer en gerst waren niet goedkoop. Veel informatie halen de auteurs uit Egyptische papyrusarchieven uit de tijd dat Egypte onder Romeins bewind stond.

7. Ezelaanbidders

In geschriften van drie Romeinse schrijvers (Flavius Josephus, Tacitus en Tertullianus) komen we passages tegen waarin vermeld staat dat zowel joden als christenen de ezel aanbaden. Ze zouden een ezel(shoofd) aanbidden, en er zou een ezelsbeeld in de tempel van Jeruzalem staan. Met deze roddels wilden de schrijvers joden en christenen belachelijk maken. In dit hoofdstuk lichten de auteurs het ontstaan van die onzin toe.

8. Ezel & os

Een ezel of een muilnier en een os waren de basisdieren van de boer: de ezel als lastdier, de os als trekdier van wagens en ploegen. Het samen inspannen van een os en een ezel staat voor 'iets verkeerd'. 'Gij zult niet ploegen met een rund en een ezel tezamen' (*Deuteronomium*, 22.10), maar ook in de Griekse mythologie heeft de combinatie van ezel en os een negatieve connotatie. Met een aantal voorbeelden wordt dat toegelicht. Natuurlijk wordt stilgestaan bij de os en de ezel die wij kennen uit het kerstverhaal. Het was de theoloog Origenes (ca. 185 - ca. 253 na Christus.) die de os en de ezel bij de kribbe heeft bedacht. De os en de ezel stonden voor de joden en de heidenen. Het korte hoofdstukje eindigt met enkele uitdrukkingen waarin de os en de ezel voorkomen. Er is sprake van sociale achteruitgang als men van de os op de ezel valt. Spring je van de os op de ezel dan spring je van de hak op de tak.

9. Ezel Burnellus

Nigellus van Longchamps schreef rond 1180 de satire *Speculum stultorum* (*Dwazenspiegel*). Misstanden in de wereld, en dan met name in de kloosters, worden door hem op de hak genomen. De ezel Burnellus (of Brunellus = Bruintje) wil een lange staart en op zoek naar een remedie doorkruist hij Eu-

ropa en maakt hij allerlei dwaze avonturen mee. Conens en Van Wiechen vatten het gedicht van bijna 4.000 regels samen. Er bestaat nog geen Nederlandse vertaling. Het verhaal is doorspekt met fabels. Twee daarvan, *De wraak van de haan* en *Bernard en de dankbare dieren* zijn door Mark Nieuwenhuis in *Tiecelijn* 23 (2010) gepubliceerd.⁷ Nieuwenhuis noemt in zijn artikel de fabels terecht 'verhalen', want ze zijn te lang en te complex om 'fabels' te kunnen heten.

10. Ezelsprookjes

Naast zelffabels bestaan er ook ezelsprookjes en het 'ezelepos'. In dit hoofdstuk passeren *De Bremer stadsmuzikanten*, waaronder de ezel Oude Jaap, en *Het Ezeltje* van de gebroeders Grimm, geïnspireerd op het dertiende-eeuwse ezilverhaal *Asinarius*. Ook de ezels Bernart en Boudewijn in de *Roman de Renart* en Carcofas in het dierenepos *Ysengrimus* worden uitgebreid besproken. Naast *Animal farm* van George Orwell (1945), waarin de wijze ezel Benjamin optreedt, krijgt ook de geleerde muilezel in de *De zaak van de dieren tegen de mensen* in de *Verhandelingen van de Zuivere Broeders van Basra* (midden tiende eeuw) de nodige aandacht.

11. Ezelrit en ezelstraf

In dit hoofdstuk maken we kennis met een aantal ezelritten en -straffen. Behandeld worden de ezel die tot zijn berijder Beliam spreekt in het *Oude Testament* (*Numeri*, 22-23), de ezel die volgens de traditie Maria droeg naar Bethlehem en Egypte, de intocht van Christus in Jeruzalem op een ezel en enkele ritten van pauzen en vorsten op een ezel in navolging van Christus. Ook ezelritten in de Arabische verhalen worden besproken.

Overspelige vrouwen werden in de klassieke oudheid voor straf op een ezel door de stad geleid. Maar ook misdadigers werden aan het begin van onze jaartelling bestraft met een ezelrit door de stad of werden geslagen met een zweep terwijl zij een ezelmasker moesten dragen. Ook in de middeleeuwen werden ezels gebruikt bij het bestraffen van opstandelingen en misdadigers. Vaak moest men achterstevoren op een ezel zitten en werd men door de stad rondgereden. In dit hoofdstuk wordt een groot aantal van dergelijke ezelstraffen beschreven. Alleraardigst is dat in een van de afleveringen van de detectiveserie

Midsomer Murders (seizoen 2005-2006) de meest vrouwonvriendelijke man van het dorp achterstevoren en geblinddoekt op een ezel wordt rondgereden terwijl vrouwen hem met soeplepels slaan.

12. Palmezel

Een palmezel is een houten ezel op wielen waarop of een geestelijke met de hoogste rang in een parochie of een houten Christusfiguur zat. De palmezel werd op Palmzondag, de laatste zondag voor Pasen, in processie door de stad getrokken, waarmee de intocht van Christus in Jeruzalem werd herdacht. De oudst bewaarde palmezel stamt uit de elfde eeuw. In dit hoofdstuk worden allerlei tradities rond de palmezel besproken. Dat de palmezel in de tijd van de reformatie in ongenade viel, wordt ook uitvoerig uit de doeken gedaan. Het gebruik nam af in de twintigste eeuw en is in de eenentwintigste eeuw bijna geheel verdwenen. Palmezels vinden we nu vooral in musea, maar in Hoegaarden en Tienen (België) worden op Palmzondag nog palmezels in processie door de straten gevoerd.⁸

13. Musicus ezel

In veel klassieke maar ook middeleeuwse fabels en verhalen komen ezels voor die spelen op een lier of een luit. De combinatie ezel-lier (of luit) staat voor de ongeletterdheid van mensen voor wie veel kennis onbegrijpelijk is. Ook op veel afbeeldingen en beeldhouwwerk komen musicerende ezels voor. De *onos lyras* – in het Latijn *asinus ad lyram* – maakt onderdeel uit van de ‘verkeerde wereld’. De lierspelende ezel waarschuwt de mens om zich niet beter voor te doen dan hij is. Ook in de muziek komen ezels voor, bijvoorbeeld in een van liederen van de *Carmina Burana*, de canon *Esel aller Esel hi ha* van Beethoven en de onager in *Le Carnaval des animaux* van Saint-Saëns. Het hoofdstuk geeft talloze voorbeelden van de ezel als muzikant.

14. Ezelsfeest & ezelpaus

Midwinterfeesten bestaan al sinds mensenheugenis. Een van de Romeinse feesten, *Saturnalia*, werd later door de Christenen omgevormd tot Kerstmis.

Als onderdeel van de vieringen in de kersttijd ontstond in de dertiende eeuw het *asinaria festa* (het ezelsfeest). De ezel speelt in de kersttijd een prominente rol: hij droeg Maria naar Bethlehem, verwarmde in de stal samen met de os het Kind en droeg Maria met het Kind tijdens de vlucht naar Egypte. Ezels droegen, volgens de overleveringen, goud, mirre en wierook naar de stal. In dit hoofdstuk besteden Conens en Van Wiechen veel aandacht aan het ontstaan van het ezelsfeest en de ezelpaus in de middeleeuwen. Tijdens die feesten werd een onaanzienlijke geestelijke voor een dag tot paus of bisschop gekroond. Wij kennen dit feest nog als het feest van de onnozele kinderen op 28 december. Met name in Noord-Frankrijk zijn van het ezelsfeest vele lokale variaties bekend, die aan het eind van de middeleeuwen langzamerhand verdwijnen.

15. Van onocentaur tot pausezel

Een onocentaurus (of onocentaura (vr.)) is de ezelvariant van de centaur (half paard, half mens). Het dier wordt o.a. beschreven in *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant. Naast deze half mens-half ezelvariant worden ook de ezelsoren van koning Midas uitvoerig behandeld alsmede de betovering van Nick Bottom, die in *A Midsummer Night's Dream* van William Shakespeare door toedoen van Puck een ezelskop krijgt. Een bizar pausezel-monster werd eind vijftiende eeuw na een heftige regenval 'gevonden' in Rome. Tijdens de Reformatie en Contrareformatie werden spotprenten gemaakt waarin soms de paus en soms Luther als pausezel-monster werden afgebeeld.

16. Sancho's Grauw

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan het ezeltje in *El ingenioso hidalgo Don Quijote de La Mancha* oftewel *Don Quijote* van Miguel de Cervantes. Het is het ezeltje van Sancho Panza, 'de schildknaap' van Don Quijote. Cervantes gaf de ezel geen naam, maar noemt hem *asno* of *jumento* (beide: ezel) en *rucio* (appelgrauw). Samen met zijn baas Sancho Panza en de dolende ridder maakt Grauwkje de meest doldwaze avonturen mee. Naast Grauwkje spelen ook andere ezels een rol in dit boek, maar de schrijvers beperken zich tot de ezel van Sancho Panza. Het boek was een bestseller en kreeg navolging in een tweede deel, een plat-komische voorzetting van Fernández de Avellaneda,

waarop Cervantes snel zijn tweede deel voltooide en subtiel kritiek gaf op de platvloerse pseudo-Don Quijote.

17. Van filosofen- tot wifi-ezel

In het laatste hoofdstuk behandelen de schrijvers de ezel zoals hij door filosofen en schrijvers wordt gezien. Enerzijds arrogant en dom, anderzijds nederig, tolerant, een zwoeger en wijs. Aan bod komen o.a. het onvoltooide gedicht *l'Asino* van Machiavelli, *L'Ane* van Victor Hugo en *Confidenties aan een ezelsoor* van de Vlaamse schrijver Frank Adam. Ook komen ezels aan bod in de ezelfilms *Magdana's ezel* (1955) en *Au hasard Balthasar* (1966). *De avonturen van Pinocchio*, ooit begonnen als een wekelijks feuilleton in een Italiaans kindertijdschrift, en het boek *Uit het leven van Dik Trom* (1891) krijgen eveneens ruime aandacht. Het hoofdstuk sluit af met een reeks artikelen en boeken die het opnemen voor de ezel. De aandacht voor het dierenwelzijn bereikt vanaf het midden van de negentiende eeuw ook de ezels die vaak slecht behandeld werden. Ook het ezelproces van Gerard Kornelis van het Reve ontsnapt niet aan de aandacht. Met de 'wifi-ezel' sluiten de schrijvers het boek af. Wat dat nu weer voor een ezel is wil ik hier niet verklappen: men kope het boek!

Een aanrader?

Voor wie enkele genoeglijke uren wil doormaken en alles over de ezel wil weten is dit boek beslist een aanrader. Het is prachtig uitgevoerd met mooie foto's van ezels, kunstvoorwerpen, reproducties en tekeningen. Het wemelt van feiten en wetenswaardigheden die ondergebracht zijn in aparte blokken, los van de lopende tekst. Jammer is dat er geen voet- of eindnoten zijn toegevoegd. Zo kwam ik er bijvoorbeeld niet achter uit welke bron de ezelfabels precies kwamen. In de beknopte bibliografie worden wel de gebruikte bronnen opgesomd, maar men moet zelf maar uitzoeken waar welke bron is gebruikt en op welke pagina's de citaten staan. Wie dat geen bezwaar vindt, kan veel plezier beleven aan dit boek, dat ook vanwege de talrijke platen en foto's als salontafelboek een mooi cadeau is.⁹ Wie (nog) meer wil weten over de cultuurgeschiedenis van de ezel vindt in de indrukwekkende bibliografie

van dit zeer complete en goed verzorgde ezelsboek een schat aan gegevens. Er is maar een conclusie: kopen dat boek!, voor het geld (29,90 euro) hoeft men het niet te laten.

Ruud Conens & Annet van Wiechen, *de EZEL, archeologie, geschiedenis, cultuur, kunst & literatuur, Lochem*, in eigen beheer, 2014, 192 p., gebonden, ISBN 978-90-9028314-2, 29,90 euro.

NOTEN

1 *De ezel en de leeuw* (11); *De leeuw, het wilde zwijn, de stier en de ezel* (16); *De ezel en het schoothondje* (17); *De mug en de muilezel* (36); *Het paard, de ezel en hun voor- en tegenspoed* (43); *De muilezeldrijver en de ezel* (58); *De ezel en de leeuw* (70); *De zieke ezel en de wolf* (73); *De muilezel, de vos Reinaert en de wolf* (81); *De wolf en de ezel* (87); *De ezel en de huid van de leeuw* (118); zie: *Die hystorien ende fabulen van Esopus*, Gheraert Leeu, Antwerpen 1485. Diplomatische editie, Rijns 2013. De nummers verwijzen naar de fabels en de anekdotes, volgens de nummering van Hermann Österley's editie van Steinhöwel 1476/1477 (1873). Deze nummering wordt algemeen gebruikt in de secundaire literatuur.
http://www.dbnl.org/tekst/leeu002hyst02_01/colofon.php.

2 Deze fabel komt overeen met een episode in *Reynaerts historie* (B 3994–4109).

3 Dromedaris en kameel werden 2.500 vóór Christus gedomesticeerd; de ezel al in 5.000 vóór Christus. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Domesticatie>.

4 *De leeuw, het wilde zwijn, de stier en de ezel* (16); *De leeuw, de koe, de geit en het schaap* (6); *De ezel die ziek was en de wolf* (73); *De ezel en de leeuw* (70); *De ezel en de huid van de leeuw* (118). Zie Gheraert Leeu, *Dye hystorien ende fabulen van Esopus*, ed. Hans Rijns: http://www.dbnl.org/tekst/leeu002hyst02_01/colofon.php.

5 https://nl.wikipedia.org/wiki/Publius_Flavius_Vegetius_Renatus.

6 William van Malmesbury (twaalfde eeuw); A.C.W. Staring, *Marco* (1832); Louis Couperus, *De verliefde ezel, een sprookje uit de klassieke oudheid* (1918); de zwart-wit film *Au hasard Balthazar*, Robert Bresson (1966).

7 'Een spiegel voor dwazen. Twee verhalen uit de *Speculum stultorum* van Nigel Longchamp', in: *Tiecelijn*, 23 (2010), p. 346-362. Het artikel van Mark Nieuwenhuis wordt vermeld in de beknopte bibliografie op p. 187.

8 <https://nl.wikipedia.org/wiki/Palmprocessie>.

9 M. de Coster (1999), *Woordenboek van Neologismen, 'salontafelboek'*, ongewoon groot en duur boek, rijk geïllustreerd en vaak handelend over specifieke onderwerpen.